

Zapadni potez katedralne utvrde 1906. godine (fototeka Muzeja grada Zagreba)
Western cathedral ramparts 1906. (Photo funds of the Museum of the town of Zagreb)

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Oblik katedralne utvrde u ZagrebuPrethodno priopćenje – Preliminary communication
predano 13. 12. 1994.

Posvećeno uspomeni na dr. Anu Deanović

Zagrebačka katedralna utvrda – to je danas posve jasno – svojom povijesnom ulogom, svojom funkcijom s obzirom na katedralu i svojom veličinom važan je spomenik naše, pa i europske baštine. O njemu se zato proteklih godina s mnogo razloga pisalo više no prije, a načinjena je i odavno potrebna monografska obrada.¹ Ovom ćemo prilikom postojeće poznavanje katedralne utvrde nadopuniti analizom njezinoga tlocrtnog oblikovanja i položaja pojedinih dijelova utvrde u sklopu cjeline, a nastojat ćemo dokučiti i razloge upravo takvom raspoređivanju.

To pitanje o tlocrtnome rasporedu proistječe naime ponajviše stoga što taj raspored očituje stanovitu nepravilnost.² Osim već uočene očigledne renesansne pravilnosti, vidljive u osnovnom obliku koji je nesumnjivo izveden iz pravokutnika te u smještaju kula na uglovima i sredini svake stranice, postoji dakle i razmjerno izražena nepravilnost, koju bismo najkraće opisali ako kažemo da katedralna utvrda ima tlocrt približno u obliku trapeza. Istočni je potez osobito ukošen te gotovo provocira pitanje o uzrocima takvoga rješenja. Tvrdimo da su graditelji, da su željeli, mogli podići pravilnu ili gotovo pravilnu građevinu, a kako nisu, mora da su imali razlog za drukčiji postupak.

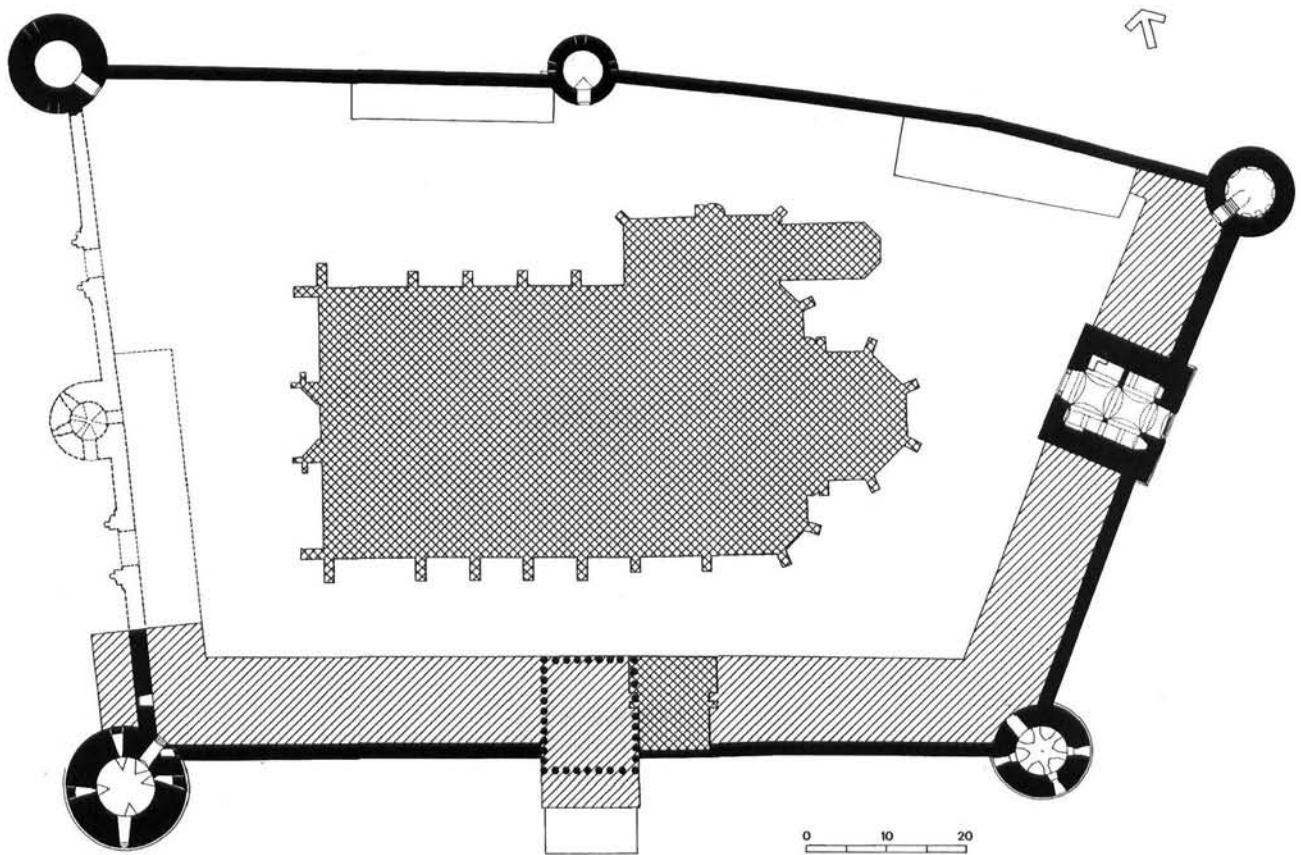
Pažnju nam ponajviše privlači sjeveroistočna kula, snažno izbačena prema istoku. Vrijedan podatak o njoj sadrže najstariji prikazi Zagreba,³ gdje se može razabrati kako se istočni potez kaptolskoga obrambenog pojasa spaja s tom kulom. Zna se, međutim, da se današnji kaptolski zid, nastao u 17. stoljeću,⁴ veže na katedralnu utvrdu kod njezine središnje sjeverne kule. Lako bismo posumnjali u točnost crteža iz 16. stoljeća – gdje je, doduše, prikazan stariji kaptolski obrambeni pojas, nastao u prethodnom stoljeću⁵ – kad ne bi i danas postojala potvrda upravo takvoga rješenja. Pogledamo li naime središnju sjevernu kulu katedralne utvrde s vanjske strane, iz Ribnjaka, uočiti ćemo u podnožju zazidane topovske strijelnice; jedna od njih okrenuta je prema zapadu, gdje danas uz kulu stoji kaptolski zid iz 17. stoljeća. Jasno je da takva situacija, s obzirom na funkciju strijelnice, nije bila moguća u izvornome stanju, pa to očigledno pokazuje da je najstariji prikaz Zagreba u ovom primjeru vjerodostojan.⁶ Prema tome, raniji kaptolski obrambeni pojas vezao se doista na susjednu, sjeveroistočnu kulu. U današnjoj konfiguraciji terena na Ribnjaku tome nema ni traga, no poznato je kako je taj prostor tijekom stoljećâ preuređivan opsežnim radovima.⁷

Čini nam se da je sjeveroistočna kula katedralne utvrde istaknuta prema istoku upravo stoga da se poveže s kaptolskim obrambenim pojasom. Taj je pojas, naime, bio podignut nekoliko desetljeća prije, te je već stajao kada je nastajala nova utvrda oko katedrale. No promjena je onda uslijedila dalje prema jugu, u organizaciji same katedralne utvrde. Kao što se zna, danas postojećoj utvrdi prethodila je ranija utvrda, nastala istodobno s kaptolskim pojasom, u sedamdesetim godinama 15. stoljeća.⁸ Prema svjedočenju B. Vinkovića, ta je utvrda, tragovi koje su u njegovo doba, u 17. stoljeću, još bili vidljivi, obuhvaćala širi prostor nego kasnija, današnja utvrda.⁹ Ona je i na istočnoj i na južnoj stranici, kao i na preostale dvije stranice bila prostranija od kasnije utvrde. Možemo pretpostaviti da je linija starije utvrde vodila od sjeveroistočne kule okomito prema jugu, da bi zatim, nakon zaokreta, linija njezinoga južnog poteza bila očigledno sačuvana u ogradnome bedemu perivoja uz južno krilo Nadbiskupskoga dvora. U produžetku te linije prema zapadu stajala je južna kaptolska ulazna kula, u današnjoj Bakačevoj ulici; odatle je tek kasnije koso bio povučen zid između tih vrata i jugozapadne kule nove katedralne utvrde.¹⁰ Kako su tragovi ranije utvrde, ostaci zida i jarka, ostali dakle i kasnije vidljivi, bili su oni uz novu, čvršću utvrdu vjerojatno zadržani kao vrsta skromnoga predbrana (njem. *Zwinger*). Očigledno je pritom

Sažetak

U tekstu se, na temelju nove snimke, analizira tlocrtno oblikovanje katedralne utvrde u Zagrebu. Uz očigledno pravilan ishodišni model (pravokutnik kao osnovni oblik, kule na uglovima i u sredini svake stranice), ukazuje se na elemente nepravilnosti te se nastoje utvrditi i njihovi uzroci.

Uzimajući u obzir i podatke što ih sadrži najstariji prikaz Zagreba, opis B. Vinkovića te još danas postojeći tragovi, zaključuje se da je sjeveroistočna kula bila »izbačena« prema istoku kako bi se vezala s tadašnjim kaptolskim obrambenim pojasom. Istočni i južni pak potez katedralne utvrde kraći su od nasuprotnih dvaju poteza, a opremljeni su i snažnijim kulama. Smatra se da je tome uzrok činjenica što su ti dijelovi utvrde bili izloženi neprijateljskome napadu od onih što su stajali unutar kaptolskoga područja. Zaključuje se da je, uz načela pravilnosti, pri podizanju katedralne utvrde bilo uvažavano i znatno prilagodavanje zatečenome okruženju.

Katedrala i njezina utvrda, tlocrt prizemlja (arh. snimak I. Tenšek, 1995)
The cathedral and its fortifications, ground floor plan (arch. survey I. Tenšek, 1995)

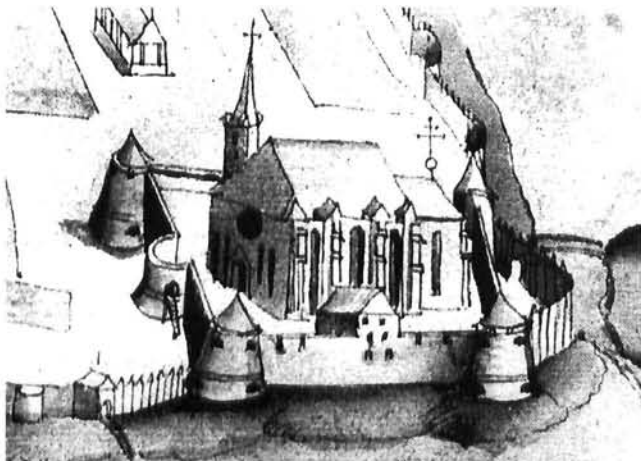
istočni potez imao važniju ulogu, jer je na najstarijem crtežu Zagreba ipak prikazan (kao palisada), za razliku od južnoga poteza.¹¹

No prema toj starijoj utvrđi nova je sužena, tako da se u sklopu kaptolske cjeline čini kao da je s istoka i juga »uvučena«. ¹² Pitamo li se o razlogu takvoga rješenja, možemo pretpostaviti da je, uz namjeru podizanja masivnih, čvrstih zidova, zaključeno kako je realnije to nastojati provesti na manjem opsegu. To je naime značilo manje potrebnih sredstava, a podjednako tako i brži dovršetak gradnje. S druge strane, utvrda je posvuda još prilično udaljena od stolne crkve; tome je mogla biti razlogom već spominjana potreba za sklanjanjem ljudi i dobara u slučaju opsade.¹³

Kao što je poznato, istočni i južni potez utvrde bili su izloženiji neprijateljskome napadu od preostala dva dijela, koje je donekle štitio smještaj unutar utvrdenoga kaptolskog naselja. Čini nam se da to objašnjava razlike u organizaciji pojedinih poteza utvrde: prvo, lomom sjevernoga zida prema jugu (koji je uslijedio nakon sakristije), te pomicanjem južnoga poteza prema katedrali, skraćeni je istočni potez. Kako je on pak ukošen, jednako kao i nasuprotni zapadni, omogućeno je skraćivanje južnoga poteza na manju duljinu no što bi to bilo da utvrda ima pravilan pravokutan oblik. Prema tome, može se zaključiti da su dvije stranice utvrde (istočna i južna) skraćene u odnosu na one nasuprotne, svoje pandane, i to stoga da se postigne veća koncentracija kula i time

bolje flankiranje na tim izloženijim, ugroženijim potezima. Na »unutarnjim« stranicama pak očito su dostajale i nešto udaljenije kule.

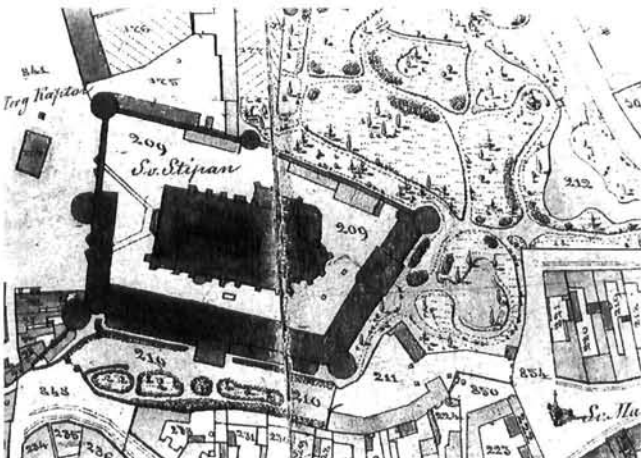
Pogledamo li oblikovanje i proporcioniranje kula, uočiti ćemo također razlike koje proistječu iz položaja i uloge pojedine kule. Očuvan volumen istočne četvorokutne kule pokazuje čvrstoću primjerenu ulaznoj kuli; premda je prilaz u pojedina doba godine bio donekle zaštićen močvarom, a postojao je i predbran, kolni je ulaz s razmjerno širokim vratima predstavljao mjesto vjerojatnoga neprijateljskog napada, pa je stoga i odgovarajuće utvrđen. Kula je u odnosu na sredinu istočnoga poteza izmaknuta prema sjeveru, vjerojatno stoga da ne bude odviše blizu svetištu crkve, jer bi tada bilo otežano manevriranje i prolazanje zaprega kroz ulaznu kulu. Južni je pak potez utvrde povučen linijom pročelja kapele Sv. Stjepana, koja je ondje stajala od srednjega vijeka. Kapela se nalazila na pogodnome mjestu, no ne treba sumnjati da bi u obratnome slučaju bila žrtvovana gradnji utvrde, kao što se to dogodilo sa crkvom Sv. Emerika, koja je do 1513. godine¹⁴ stajala pred pročeljem katedrale. Uz kapelu Sv. Stjepana, na mjestu današnjega rizalita, podignut je malen biskupski dvor; u usporedbi s istočnom četvorokutnom kulom očigledno je da nikad nije značio pravu kulu.¹⁵ Na jugozapadnome uglu stoji naposljetku kula najvećega opsega i najsnažnijega zida, povijesno prozvana Nebojan. Kule istočnoga i južnoga poteza, dakle

Katedralna utvrda na crtežu iz 16. stoljeća (Österreichische Nationalbibliothek, Beč, Cod. 8609), detalj
Cathedral stronghold on the drawing from the 16th century (Österreichische Nationalbibliothek, Beč, Cod. 8609), detail

Zapadni potez katedralne utvrde 1906. godine (fototeka Muzeja grada Zagreba)
Western cathedral ramparts 1906. (Photo funds of the Museum of the town of Zagreb)

Katastarska snimka s polovice 19. stoljeća
Cadastral map from the middle of the 19th century

Katedrala i Nadbiskupski dvor na Standlovoj fotografiji, 1880. g. (fototeka Muzeja grada Zagreba)
The cathedral and bishop's palace, photograph taken by Standl in 1880. (Photo fund of the Museum of the town of Zagreb)

one izloženije neprijatelju, sire su i masivnije od kula na zaštićenijoj kaptolskoj strani; iznimku čini jedino sjeverozapadna kula, koja valjda zbog svoga uglovnog položaja pripada među snažnije kule. Najmanja je sjeverna središnja kula, a sličnoga je opsega bila i tzv. Bakačeva kula, podignuta isprva – kako to pokazuje najstariji prikaz – kao otvorena polukula. Takvo rješenje je po svemu-sudeći proisteklo iz glavne funkcije te kule, a ona je služila kao drugi, pješачki ulaz u utvrdu. Kule su, prema tome, različito proporcionirane, no donekle su i slične, što govori da je kaptolska strana utvrde, premda slabija, također vrlo dobro utvrđena. Time je iskazano kako se investitori i graditelji utvrde nisu odviše oslanjali na onodobni obrambeni pojas oko kap-

tolskoga naselja, koji je pružao stanovitu zaštitu sa sjeverne i zapadne strane.

Sažmemo li naše zaključke, možemo reći kako je sjeveroistočna kula katedralne utvrde izbačena prema istoku očito stoga da »uhvati« tadašnju istočnu liniju kaptolskoga obrambenog pojasa. Istočni i južni potez pak katedralne utvrde kraći su i opremljeni snažnijim kulama od preostalih dviju stranica; razlog za takvo rješenje očitavamo u činjenici da su ti dijelovi utvrde bili izloženi neprijateljskome napadu. Time se pokazalo kako je, uz očigledna načela pravilnosti, pri podizanju zagrebačke katedralne utvrde nazočno bilo i znatno prilagođavanje zatečenome okruženju.

Bilješke

- 1
L. Dobronić, *Zagrebačka biskupska tvrda*, Zagreb, 1988, (2) 1991; također u djelima iste autorice *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991, str. 73–80, te *Reniansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994, str. 81–90.
- 2
Na ovome mjestu upućujemo na nov tlocrt katedralne utvrde izrađen na temelju geodetskog smimanja (vidjeti prilog); u odnosu na ranije tlocrte, temeljene na Kleinovu i Grahorovu snimku iz 1870. godine, pokazuje razlike osobito na sjevernoj strani: sjeverozapadna i središnja sjeverna kula stoje sjevernije, a sjeveroistočna kula pak južnije no ondje. Kao posljedica, zapadni (danas srušen) potez bio je dulji, dok je istočni potez kraći no na ranijim tlocrtima. Također valja istaći (jedini) lom toka zida, između dviju sjevernih kula. Važne su i razlike u veličini (opsegu) pojedinih kula.
- 3
Primjerice onaj iz Österreichische Nationalbibliothek u Beču, Cod. 8609.
- 4
Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću, Zagreb, 1985, str. 157.
- 5
Povijesni spomenici grada Zagreba (dalje MCZ), II, str. 370.
- 6
Ovaj crtež Zagreba ostaje zanimljivim izvorom podataka te omogućuje i daljnje proučavanje. S obzirom na njegove već uočene netočnosti, čini se da se načelno može reći kako neke sigurne pojedinosti doduše nisu prikazane (poput istočne četvorokutne kule), ali da u postojanje onoga što je prikazano ne treba sumnjati.
- 7
O uređenju perivoja u 19. stoljeću v. L. Dobronić, *Zagrebačka biskupska tvrda*, 1988, str. 87. Promjene u organizaciji toga prostora morale su započeti već uspostavljanjem nove linije zida u 17. stoljeću, da bi trajale do u 19. stoljeće.
- U svezi s Gamulom, brežuljkom istočno od utvrde, moramo spomenuti da smo nedavno (u katalogu izložbe *Sveti trag – Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije. 1094–1994*, str. 204) nažalost pogrešno interpretirali njezin nastanak. Naime, spor između biskupa i Kaptola oko neke gradnje pred zapadnim vratima (*ante portam occidentalem*), nesmotrenošću smo pripisali istočnim vratima, te ga tako povezali s Gamulom.
- 8
MCZ, II, str. 372.
- 9
Kaptolski arhiv, Zagreb, Acta Capituli antiqua, f. 24 br. 48; prijevod kod L. Dobronić, nav. dj., str. 6.
- 10
Najstariji prikaz Zagreba na tome mjestu još bilježi drvenu ogradu.
- 11
U svezi s Vinkovićeve navodima valja upozoriti na neke pojedinosti; prema Vinković 1642. godine opisuje tragove prvotne katedralne utvrde, navodeći da je njezin jarak mjestimično *velik* odnosno *dubok*, neobično je da te ostatke nisu spomenuli izvjestitelji o katedralnoj utvrdi u godini 1552, već su, štoviše, preporučili kopanje jarka pred bedemima (F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, II, Zagreb, 1915, str. 379). U istome izvješću spominje se još i tada postojanje ruševnoga i spaljenoga dominikanskog samostana, južno od utvrde. Prema tome, za zidanje katedralne utvrde očigledno je bilo korišteno gradivo iz (bližega) starog biskupskog dvora, ali ne i iz (udaljenijega) samostana, kako je to smatrao Vinković.
- 12
Slučajno ili ne, ta je »uvučenosť« našla svoj iskaz i na najstarijem prikazu Zagreba.
- 13
Zanimljivu procjenu o prostornome odnosu utvrde i katedrale sadrži već spomenuto izvješće iz 1552. godine; navodi se da bi neprijatelj pri opsadi lako mogao zapaliti visoko i vrlo prostrano crkveno krovništvo, a od vrućine takvoga požara da se nitko ne bi mogao zadržati na obližnjim zidovima utvrde (str. 378).
- 14
L. Dobronić, nav. dj., str. 21.
- 15
Spominje se uglavnom kao *palača*, a ne kao *kula*; nav. dj., str. 16. i d. Najstariji prikazi ne bilježe tu građevinu kao izbočeno tijelo; kao takva se prvi put javlja u Valvasora.

Summary**Andrej Žmegač****The Shape of the Cathedral Stronghold in Zagreb**

There is in Zagreb a relatively well preserved monument that by its size function and historical significance deserves particular attention. In question is the cathedral fortification erected beside the cathedral as a protection against the Turkish attacks. It was built between 1512. and 1520. and the main builders were Italians. Its basic groundplan was close to the trapezoid form with dungeons situated on the corners and centers of each side. Along the southern and eastern sides the bishop's palace was built and augmented throughout the centuries so that at present its central ryalit stands in the place of the former central southern tower. Recently the western part of the fortification with a tower in front of the cathedral was extinguished.

Presently our efforts are directed to studying the groundplan irregularities along with the reasons for such particular organization. Namely, respecting the obvious principles of the Renais-

sance harmony and symmetry the shape of the groundplan and the particular layout reveal considerable renouncing of the mentioned regularity. Our conclusion proves that the northeastern tower was placed forward to the east in order to be linked with the existing previously erected fortification structures around the settlement of Kaptol. In the scheme of the cathedral stronghold the outline of the previous one, erected some decades earlier, not so firm but more spacious, was not followed; respectively the present ramparts were built closer to the cathedral. Apart from this fact we have discovered that both eastern and southern section of the fortification are shorter than the two sections facing them, thus closer and furthermore more robust than those on the northern and western side. Explanation for this lays in the fact that eastern and southern sections of the cathedral stronghold were constantly subdued to the enemy attacks, less than the remaining two which were to a certain degree protected by their own location within the fortified Kaptol settlement. On the basis of our analysis revealed are particular reasons for some irregularities in the groundplan of the Zagreb cathedral stronghold due to the considerable adjustments to the existing surroundings.